

ILLYRICUM ÉSZAKI HATÁRA CLAUDIUS ELŐTT

Amióta hazánk római korának módszeres kutatása folyik, visszatérő vitakérdés a Dunántúl¹ bekebelezésének időpontja. A nézetek két tétel körül csoportosulnak. Az egyik szerint a Dunántúlt Augustus alatt, Tiberius első délpannoniai háborújával egyidőben, a másik tétel szerint fokozatosan, de Claudiusnál nem korábban kebelezték be a Római Birodalomba. A vitát néhány évtizede eldönteni látszott az óbudai ún. Drusus-kő, amelynek első kiegészítése szerint Aquincumban Tiberius alatt auxiliáris tábor épült. Miután azonban kiderült, hogy a felirattörök Vespasianus építési felirata,² ez a rendkívül fontos felismerés láncreakcióként vonta maga után az egyre messzebb menő következtetéseket, amelyek ma már eljutottak odáig, hogy Pannonia provinciát csak az 1. sz. közepe felé hozták létre.

A Dunántúl Augustus-kori bekebelezését tagadó nézeteket a következőképpen lehet összefoglalni:³

Augustus korának egyetlen Duna-vidéki háborúja sem terjedt ki a Dunántúlra, pontosabban egyetlen forrásadatból sem lehet ilyen háborúra következtetni. Mivel Tiberius mindkét nagy háborúját a Drávától délre vívta meg, a Dunántúl meghódítására e harcokban nem került sor. A Monumentum Ancyranumban hangsúlyozott Duna-határ így a harcok színterének megfelelően csak a szerémségi Duna-szakaszra vonatkozik. A Dunántúl katonai megszállását forrásaink alapján legkorábban Claudiusnál számíthatjuk; a megszállást ennél korábban

sem a germán, sem a szarmata szomszédság magatartása, illetve jelenléte nem indokolta. Pannoniát tehát három lépésben vették a rómaiak birtokba: először Dél- (vagy Nyugat-), másodsor Nyugat- (vagy Dél-)⁴ és harmadszorra Északkelet-Pannoniát. A Dunántúl keleti fele Claudiusig nem volt a Birodalom része, sőt, az sincsen kizárva, hogy Illyricum provinciát csak jóval Augustus után választották ketté, akkor, amikor a területnövekedés már szükségessé tette két külön helytartóság létrehozását.

A következtetések e tagadhatatlanul koherens láncolatából csak a tételszerűen kikristályosodott elemeket vettem sorra. Mielőtt a részletekbe bocsátkoznék, egy terminológiai bizonytalanságra kell felhívnom a figyelmet. Megszállás, hódítás, foglalás, birtokbavétel stb. gyakran szinonimaként szerepelnek, ami azt a veszélyt hordja magában, hogy a római uralom egyedüli biztos jelének a terület, sőt a határ katonai megszállását tartjuk, vagy pedig, hogy egy terület birtokbavételét (a római uralom elismertetését) kizárólag háborús aktsussal tartjuk lehetségesnek. Ezzel szemben tudunk provinciává soha sem vált területeken tartós kora-császárkori katonai jelenlétről,⁵ Augustus számos hadjáratáról birtokba venni nem szándékolt barbarikum területen, és tudunk katonailag meg nem szállt provinciákról vagy provincia-részekről, valamint békés úton, szinte észrevétlenül birtokba vett provinciákról. Félreértések és félremagyarázások elkerülése céljából ezért a továbbiakban

¹ Nem hagyhatom szó nélkül, hogy a mi Dunántúl szavunk sajnos minduntalan tükörfordításban (Transdanubián, Transdanuvia stb.) kerül bele idegen nyelvű közléseinkbe (legutóbb pl. Fitz J. alább többször idézendő tanulmányában), ami a nem magyar olvasót alaposan félrevezetheti. Rajtunk kívül ugyanis mindenki a Dunától É-ra vagy K-re eső területet érti „a Dunán túl fekvő” területnek. Vajon Patsch máig alapvető könyvének címében a Transdanuvien-t a Dunántúlra kellene vonatkoztatnunk, amikor a címben jelzett időhatár (Bis zur Festsetzung der Römer in Transdanuvien) Dacia elfoglalása?

² Tóth E.—Vékony G., Beiträge zu Pannoniens Geschichte im Zeitalter des Vespasianus. Acta Arch Hung 22 (1970) 133—.

³ A ma már egységes gondolatmenetté összeálló tételeket elsősorban az alábbi közleményekben találni meg (e jegyzék egyúttal a továbbiakban rövidítve idézett munkák jegyzéke is):

Fitz 1974 Fitz, J., Römische Lager in Gorsium. Actes du

IX^e Congr. Internat. d'Études sur les frontières romaines (Bukarest—Köln—Wien 1974) 190—.

Fitz J., Adatok Pannonia pénzforgalmának alakulásához Vespasianus trónralépéséig. NK 72—73 (1973—1974 [1975]) 15—.

Fitz 1977 Fitz, J., Die Eroberung Pannoniens. Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt II, 6. (Berlin—New York 1977) 543—.

Tóth 1976 Tóth E., Pannonia-történetének (sic) problémái. AntTan 23 (1976) 114—.

Tóth 1977 Tóth E., Pannonia provincia kialakulásához. ArchÉrt 103 (1976) 197— = Protulique fines Illyrici ad ripam fluminis Danuvii. AV 28 (1977) 278— (mindig a magyar változatra hivatkozunk).

⁴ Vö. Fitz, 1974, 190, 1977, 555, illetve Tóth 1976, 115; 1977, 201. Fitz a hagyományosnak felfogható D—Ny—K, Tóth a merészebb Ny—D—K sorrendet vallja.

⁵ A legújabb példa Bentumersiel (Friesland): Probleme der Küstenforschung im südlichen Nordseegebiet Bd. 12 (Hildesheim 1977), különösen 33—65 (G. Ulbert).

különbséget teszek megszállás (katonai jelenlét) és bekebelezés (birtokbavétel, a római uralom kiterjesztése és elismertetése) között.

Vegyük sorra ezek után a Dunántúl késői birtokbavétele, illetve a három fázisban lefolyt hódítás mellett felhozott érveket.

a) Kézenfekvőnek látszik az a feltevés, hogy a Dunántúl bekebelezésének a kortársak földrajzi ismereteiben is jelentkeznie kellene. Néhány Strabonnál megőrzött értesülésből csakugyan azt a következtetést lehet levonni, hogy Augustus korában „a Dunántúl valódi nagyságát nem ismerték”, és a Duna derékszögű irányváltozásáról sem volt tudomásuk. Strabon egy helye szerint ugyanis a Dráván és a Száván észak felé bonyolódik a hajóforgalom,⁶ Strabon tehát még úgy képzelte, hogy a Duna a Kárpát-medencében törés nélkül Ny – K irányban folyik. „Ilyen földrajzi kép esetében a rómaiak a K-Dunántúl területét nem vették figyelembe, vagy jelentéktelennek tartották. Ezért lehet, hogy Augustus a Monumentum Ancyranumban ... a saját maga által hitt tényt írta le.”⁷

Tekintsünk most el attól a kérdéstől, hogy Augustus egyéni világképe mennyiben vágott össze korának földrajzi ismereteivel, és hogy Augustus épp a Res gestae-ben függetleníthette-e magát korának ismereteitől. Tegyük fel, hogy Augustus és kortársai szemében a Borostyánút és a Dráva közötti Duna valóban rövid, Ny – K irányú folyószakasz lett volna. Nagyon valószínű lenne ebben az esetben, hogy a Mon. Ancyr. a teljes pannoniai Duna-szakaszt értette Illyricum új dunai határán. Alább még látni fogjuk, hogy egy ilyen kijelentés nem lehetett – s különösen nem a Res gestae divi Augusti-ban – merő propaganda,⁸ hanem a kortársak által is ellenőrizhető államjogi helyzet. Inkább az itt a kérdés, hogy a Strabon által közvetített ismeretek tartalmazzák-e már Augustus korának megnövekedett földrajzi ismereteit? Erre a kérdésre Strabon munkamódszerének és ábrázolásmódjának ismeretében nem lehet általános érvényű igennel vagy nemmel felelni. A Száva és a Dráva vonatkozásában azonban biztos, hogy Strabon régebbi forrásokat használt és azokat is súlyosan félreértette, vagy pedig e tévedések már forrásaiban is megvoltak. Ugyanott, ahol e két folyó északi irányú folyásáról ír, a következőképp sorolja fel Dél-Pannonia vizeit: a Nauportus ömlik a Szávába, a Száva a Drávába, a Dráva Segestikénél a Noarosba, a Noaros a Kolapisba, és a Kolapis a Dunába; Segestiké közelében van Siscia és Sirmium. Nyil-

vánvaló, hogy ezek az értesülések nem származhattak a Száva mentén háborúskodó hadvezérektől, s megfordítva – ilyen vízrajzi ismeretekkel Augustus hadvezetése nem sok sikerre számíthatott volna. Korábbi vagy téves adat Strabonnál ugyanitt az is, hogy a Duna Tergestétől 1200 stadion távolságra van. Ez a távolság Triesztől csak a Drávaig ér, holott elképzelhetetlen, hogy Strabon idejében a római hadvezetésnek ne lett volna pontos felmérése a Borostyánútról, amelyen pl. Tiberius is felvonult Maroboduus ellen. Strabon ismeretei tehát nem lehetnek azonosak Augustus hadvezéreinek Duna-vidéki ismereteivel. Maga Strabon is hangsúlyozza, hogy a Duna-vidékről kortársai sokkal többet tudnak, mint amit ő másodkézből, régebbi forrásokból megírt.⁹ Ha a Strabonnál megőrzött ismeretekből a római hódítás mértékére lehetne következtetni, akkor pl. kétségbe kellene vonnunk azt, hogy Aquitania, Gallia Narbonensis és Hispania Citerior római provinciák lettek volna Augustus korában, mert Strabon szerint a Pireneusok hegylánc É – D irányban húzódik,¹⁰ a délpannon folyók leírásából pedig az következne, hogy Augustus alatt a Száva völgyébe sem jutottak el a rómaiak.

Voltaképpen inkább azon kellene csodálkoznunk, ha Strabon leírta volna a Duna Kárpát-medencei irányváltozását. Ahogyan ugyanis – végső soron nem tévesen – a Dunát Ny – K-i irányú folyónak tartja,¹¹ ugyanúgy ignorálja a Rajna felső folyásának irányváltozásait is,¹² talán azért, mert – mint a Tagusszal kapcsolatban mondja – egy folyó kanyarulatai nem valók egy földrajzi leírásban.¹³ Az antik geográfiai irodalom azonban más okokból sem egyszerű tükröződése az ókor gyakorlati földrajzi ismereteinek.¹⁴ Az égtájak esetenkénti megadásából például nem áll össze tájolt, térképszerű földrajzi kép. Strabon ugyanabban a fejezetben, amelyben a délpannoniai folyókat írja le, a pannonokat a szkordiszkuszoktól északra helyezi.¹⁵ Ha Strabonnál következetes égtájtevesztést (É = K) tétéleznénk fel,¹⁶ akkor e Strabon-adat szerint a pannonok a szkordiszkuszoktól K-re laktak volna, aminek minden eddigi adat és feltevés ellene mond, sőt maga Strabon is, aki másutt azt írja, hogy a szkordiszkuszok a pannonok keleti szomszédai.¹⁷ Tehát Strabonnál még egyetlen bekezdésen belül sincsen olyan égtájtevesztés, amelynek korrekciója alapján egy térképszerű földrajzi elképzelést rekonstruálhatnánk.¹⁸ Csak annyi kockázatható meg, hogy a pannonok fogalma Strabonnál talán már kiterjedőben van; mivel a szkor-

⁶ VII 5, 2.

⁷ Tóth 1977, 199–.

⁸ Tóth 1976, 115: „presztízshatár” (?).

⁹ II 5, 12, vö. uo. 11.

¹⁰ Pld. II 1, 11; 5, 26–27. III. 1, 3; 4, 6 stb.

¹¹ II 5, 3.

¹² IV 6, 5.

¹³ II 4, 4. Még a csodálatosan pontos csillagászati méréseken alapuló humanista világtérképek sem törődtek ilyen részletekkel, így pl. Girolamo da Verazzono térképe (1529), amelyen a Duna nyílegyenesen folyik Ny-ról K-re.

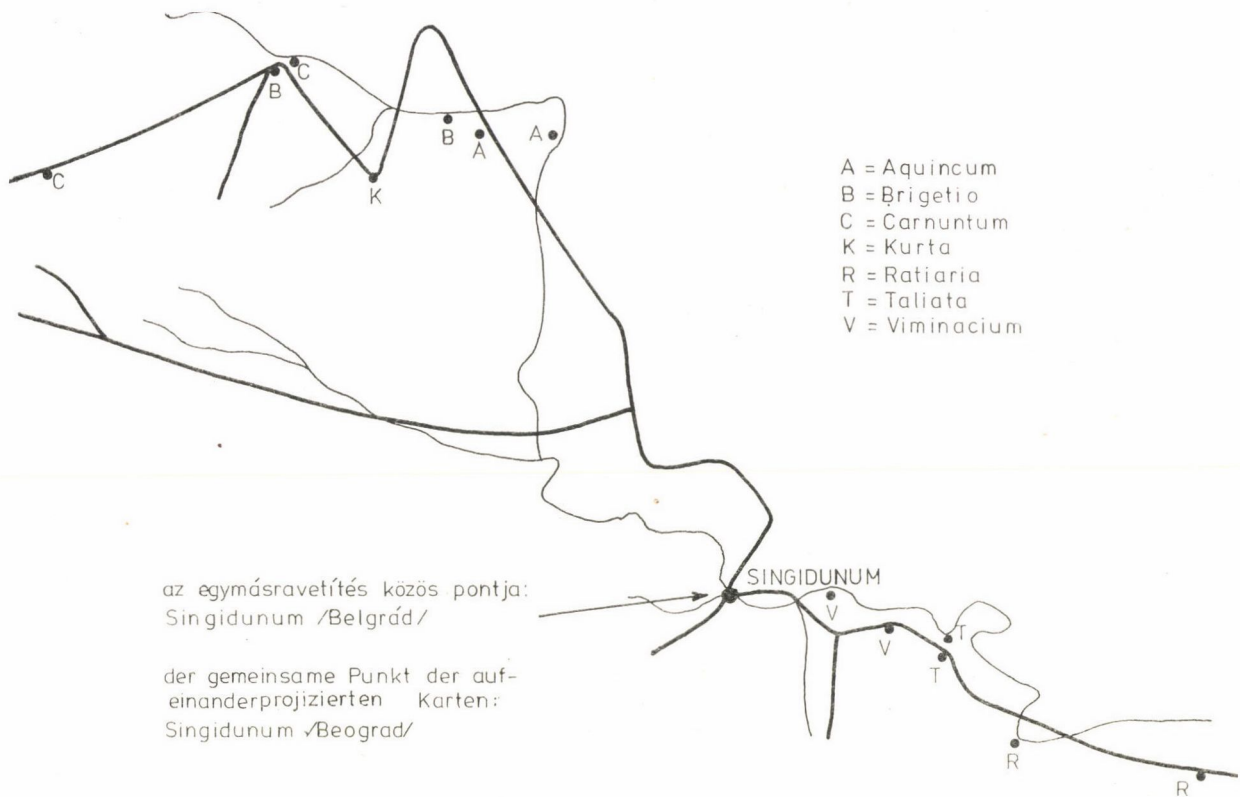
¹⁴ L. pl. MacMullen, R., Roman Governments Response to Crisis (New Haven–London 1976) 52–.

¹⁵ VII 5, 2.

¹⁶ Tóth 1977, 200: „az északi irány meghatározása nem jelent problémát. Strabon ugyanis azt írja a Száváról és a Dráváról, hogy az útírány ezeken a folyókon nagyjából északi. Ezek után világos; a pannonok északi határa ... a szerémségi Duna-vonal.”

¹⁷ VII 5, 10.

¹⁸ Mint Tóth 1977, 200, 1. képe: „Illyricum északi része a foglalás idején az egykorú földrajzi ismeretek alapján.”



I. kép. Pannonia térképe Ptolemaiosnál és a valóságban
 Abb. 1. Die Karte Pannoniens bei Ptolemaios und in der
 Wirklichkeit

diszkuszok a szerémségi Duna mentén laktak, a panonok mindkét hivatkozott Strabon-helyen említett Duna-határát ettől folyás szerint feljebb, tehát némi valószínűséggel a Dunántúlon kell gyanítanunk. Ennyiben lehet, hogy Strabon korának értesüléseit is felhasználta, és a panonokat már a későbbi szóhasználat szerint nagyobb terület birtokosainak tartotta. Az ilyen szörványos és bizonytalan értesüléseket azonban Strabon — egész művében követett eljárásához híven — itt sem egyeztetette korábbi forrásokból nyert értesüléseivel.¹⁹

Ahogy Strabon nem jogosít fel bennünket arra, hogy Augustus korának római ismereteit rekonstruáljuk, ugyanúgy elhamarkodott megállapítás az is, hogy „a rómaiak (a Duna) derékszögű törését nem ismerték vagy érzékelték” és ezért „a Dunántúl valódi nagyságát sem ismerték”.²⁰ Csak-hogy még a bizonyítékul felhozott Ptolemaios adataiból megrajzolt Duna is derékszögben törik, a

Dunántúl pedig Ptolemaios térképén inkább nagyobb, mint kisebb a valóságosnál (I. kép).²¹ A korán megismert és nevezetes Djerdap—Vaskapu-szakasz kanyarulatait Ptolemaios ugyanakkor szinte mellőzte, talán mert kevés bemért vagy kiszámított pontja volt, és e kanyarulatok a Duna lényeges irányváltozását nem eredményezték (a folyó e szakasz fölött és alatt egyaránt Ny—K irányú).

Bár a Duna-kanyar derékszögű irányváltozását Ptolemaios meglepő pontossággal érzékelté,²² téves lenne most már az ellentétes következtetés, ti. hogy a császárkorban a Dunántúlt a valóságosnál nagyobbak gondolták. Ptolemaios forrása, tyrosi Marinus csillagászati helymeghatározások és úti távolságadatok kombinációjából számította ki helymeghatározásait. A heterogén adatok különösen a földrajzi hosszúságban vezettek torzulásokhoz. Nem állíthatjuk, hogy Marinus ismeretei a provinciális igazgatás és a hadvezetés ismereteit

¹⁹ A korábbi kutatást épp ezért nem lehet „meddő vizsgálatokkal”, „a források nem kellő súllyal történő figyelembevételével”, „prekonceptciós” nézetekkel vádolni (így Tóth 1977, 200—). E hibákban inkább azt az eljárást lehet elmarasztalni, amely az írott forrásokat összefüggéseikből kiragadható olyan adatok halmazának tekintti, amelyek között válogatni lehet aszerint, hogy melyikük „ellentétektől mentes” (Tóth i. h.). Az ellentét ilyen esetben könnyen egy prekonceptcióval fennálló ellentét lesz.

²⁰ Tóth 1977, 199.

²¹ Vö. Borzsák I., Budapest helyének ismerete stb. Földr. Ért. 13 (1965) 342, I. kép. E térképet annak idején négyzethálózatra vittem fel. Az itt közölt vázlatot a csillagászati hálózatra rajzoltam; a Ptolemaios-térkép Ny—K irányú erős torzulása miatt egy közös pontot vehettem csak fel.

²² A Kurta melletti törés, amelyet olykor a dömösi kanyarral azonosítanak, lehet számítási hiba, vagy több, tévesen azonosított helymeghatározás kontaminációja; ilyenre példa térképünkön a Rába-torkolat és Brigetio egybeesése.

adják. Ezeket az ismereteket elsősorban empirikus úton szerzett távolságadatok alkották, amelyek nélkül egyetlen helytartó vagy hadvezér sem boldogult volna. Sem Strabon, sem Ptolemaios alapján nem állítható, hogy a Dunántúl kiterjedéséről vagy a Duna folyásáról a rómaiaknak téves elképzeléseik lettek volna. Az itinerariumok alapjául szolgáló távolságadatok olyan pontosak voltak, hogy legalábbis az úthálózat kijelölése után, sőt az első hadjáratok felderítő munkája után már olyan súlyos tévedések nem fordulhattak elő, amelyek a Duna váci irányváltozását elfedték volna. A görög geográfusokat az ilyen ismeretek kevésbé érdekelték. Még kevésbé követték a grammatikusok pontos területméréseit, amelyek voltaképp ki is zárják azt, hogy a császárkorban a Dunántúl valódi nagysága ismeretlen maradt volna.

Hogy Pannonia különböző részeire vonatkozólag mikor kezdték a távolságadatokat regisztrálni, az csak a történeti eseményekből következtethető ki. Nem tudjuk, hogy a Dunántúlon mikor történtek az első mérések, azt azonban valószínűnek kell tartanunk, hogy a Duna-kanyart, amelyről alighanem már Caesar is tudott,²³ az Alföld északi pereméig felhatoló Vinicius is észrevette. Ha Augustus e hadvezére eljutott a cotinusokig és anartiusokig, akkor igazolhatta vagy helyesbíthette Caesarnak az anartiusokra és a Dunára vonatkozó adatát. Ha pedig Augustus alatt a Maroson is felhajóztak római csapatok, és úgy tartották számon ezt a folyót, mint a dákok elleni felvonulás kedvező útvonalát,²⁴ akkor legkésőbb Viniciusnak a Duna dunántúli szakaszáról is hasonló információkat kellett szereznie. Lehet, hogy ezek az értesülések az ún. Agrippa-térkép távolságadatait is gazdagították.²⁵ E térkép kommentárjai még az európai barbarikumról is bőségesen tartalmaztak — olykor meglepő pontos — adatokat. A számos Augustus-kori hadjárat során szerzett földrajzi ismeretek természetesen elsősorban a legfelsőbb hadvezetés, Agrippa és Augustus kezében futottak össze. Nagyon valószínű ezek után, hogy ha Augustus a Monumentum Ancyranumban „a saját maga által hitt tényt” írta le, akkor e „hiedelmek” korának legpontosabb ismereteivel vágtak össze.

Összefoglalva: a görög geográfusoknál összegezett földrajzi ismeretekből sem az Augustus-kori

hódítás mértékére, sem a császárkori igazgatás és hadvezetés ismereteire nem következtethetünk. Valószínű ellenben, hogy a Kárpát-medence földrajzáról már Augustus korában is valóságghú értesülések voltak a római kormányzat birtokában.

b) Kézenfekvőnek látszó következtetés, hogy ha a Dunántúl nagy részét csak Claudius alatt kebelezték be a Birodalomba,²⁶ akkor a jóval kisebb pannoniai területek Claudius előtt nem is alkottak különálló provinciát;²⁷ az akkor még Noricumhoz tartozó Nyugat-Pannoniában állomásozó sereg az osztatlan Illyricum legatusa alá tartozott, hasonlóan Macedonia és Moesia viszonyához, ahol Macedonia helytartója alá tartozott a provincia-státussal még nem rendelkező Moesia hadserege.²⁸

E logikusan végigvitt következtetéshez először a moesiai sereggel kapcsolatban kell megjegyezni, hogy Moesia csak Augustus alatt nem rendelkezett a provincia státusával, Tiberius alatt már helytartója volt Poppaeus Sabinus személyében. Más volt a helyzet Noricumban. Ez a regnumként a Birodalomhoz csatolt terület a definiálatlan területű nagy moesiai parancsnoksághoz Augustus korában sem hasonlított. Moesia mint egy *exercitus* állomásterülete szerveződött meg, míg Noricum királyságként került a Birodalomba, megszálló sereg nélkül. Ha Noricum területén legiók állomásoztak volna, akkor Augustus alatt egy noricum *legatus exercitus* alá tartoztak volna, Claudius pedig nem procuratori, hanem praetori vagy consularis legatus által igazgatott tartományá alakította volna Noricumot.²⁹

Pannonia kezdeti igazgatását ennek ellenére másképp kell megítélnünk, mint eddig. Illyricumot valószínűleg nem a pannon-dalmata lázadás vége felé osztották ketté,³⁰ hanem Tiberius alatt. H. Braunert hívta fel a figyelmet arra, hogy Augustus a Mon. Ancyranban sohasem arról beszél, hogy új provinciákat hozott létre, hanem arról, hogy a provinciák (így Illyricum) határát kiterjesztette. A megnövelt tartományokból csak Augustus után alakítottak ki új provinciákat.³¹ Kérdés mármint, hogy Pannonia mikor lett provincia. Kutatásunk sajnos figyelmen kívül hagyta J. Morris egy 1965-ben már közzétett felismerését.³² Egy római városi későantik szoborbázist egy egyébként ismeretlen szenátori házaspár állította ősenek:

²³ Caes. b. G. VI 25, 2–3 (. . . hinc se flectit sinistrorsus . . .)

²⁴ Strab. VII 3, 13.

²⁵ Vö. Plin. nat. hist. III 26 (29), 150 Illyricum szélességéről (325 mérföld), ugyanígy a Dimensuratio is az Adria–Duna közötti távolságról. Mivel ezek úton mért adatok, a mért út vonala pedig ismeretlen, merész dolog lenne a 325 MP = 481 km távolságban az Adria–Duna-kanyar egyező légvonal-távolságát felismerni.

²⁶ L. a 3. j.-ben idézett tanulmányokat.

²⁷ Így Tóth 1977, 202, 17 j.: „a provinciastátus hiányát az Epitome de Caes. sorai igazolni látszanak”. Ott (I 7) ugyanis az áll, hogy Augustus a pannonokat *stipendiarios adiecit*, míg *provinciarum numero* a Cantabri, Aquitani, Rheti, Vindelici és Dalmatae. E késői összegezésből ilyen különbségtételt nem szabad kiolvasni. Nem lett önálló provincia a cantaberek és dalmaták területéből,

vagy pedig ha a dalmaták itt Dalmácia provinciát jelentik, akkor a *Pannonii* jelentheti Pannoniát, ahogyan az Epit. szóhasználata szerint Velleiusnál II 38, 1: *gens ac natio redacta in formulam provinciae stipendiaria facta*.

²⁸ Tóth 1977, 201—.

²⁹ Már Mommsen rámutatott arra, hogy Carnuntumnak, mihelyt legiót kapott (Mommsen ezt bizonytalan későbbi időre tette), Pannoniához kellett kerülnie: Röm. Gesch. V, 181.

³⁰ Mindannyiunk véleménye, legutóbb Fitz 1977, 548—.

³¹ Braunert, H., *Omnium provinciarum fines auxi*. Chiron 7 (1977) 207—. Ezzel megoldódik a Tóth 1977, 199 felvetett probléma, hogy Augustus miért nem szól pannoniai vonatkozásban (sem) provincia létrehozásáról.

³² Morris, J., *Munatius Plancus Paulinus*. BJ 165 (1965) 88—.

*Munatio Planco Paulino v(iro) c(larissimo) prae-sidi Pann(oniae) per ann(os) XVII.*³³ Morris rövidre fogott érvelését kiegészítve az alábbi meg-gondolások emellett, hogy ezt az őst (aba-vus) csak Tiberius korába helyezhetjük:

— az *abavus* legalább a nagyapa nagyapja, tehát legalább öt nemzedék választja el a bázis leg-később 4. sz. végi vagy 5. sz. eleji állítóitól. Leg-később tehát a 3. sz.-ban lehetett helytartó. Azon-ban mindkét Pannonia helytartólistáját elég jól ismerjük ahhoz, semhogy egy 17 éves helytartósá-got elhelyezhessünk benne. Különösen nem Gallie-nus után, amikor a lovagrendű helytartók között egy clarissimus ilyen hosszú kormányzása ki is zárható;³⁴

— Pannonia négy későantik tartományának helytartói nem clarissimusok, hanem perfectissi-musok voltak. Egyedül Pannonia Secunda kapott a 4. sz. későbbi szakaszában clarissimus rangú helytartót, ez azonban nem praeses volt, hanem consularis;

— mind a principátus, mind a dominátus³⁵ helytartóságainak időtartama jóval rövidebb volt 17 évnél. Az egyetlen olyan időszak, amikor a császár ilyen hosszú ideig hagyott egy helytartót ugyanazon provincia élén, közismerten³⁶ Tiberius kora. Márpedig épp az ő korából ismert az ifjabb Munatius Plancus, aki 13-ban volt consul, majd az Augustus halálakor kitört legiölázadás lecsendesí-tésére küldött szenátori küldöttség tagjaként Ger-mániában járt. További sorsáról nincsen híradás, de ha hamarosan Pannonia élére állították, ahol 17 éven át helytartóskodott, akkor leváltása után mint idős, legalább 63 éves ember már további je-lentős megbízatásoknál aligha kerülhetett szóba. A rómvárosi felirat pannoniai helytartóját ezért az ifjabb Munatius Plancusszal kell azonosíta-nunk.

Aligha véletlen, hogy a Duna-vidék többi, le-gióval rendelkező provinciájában is hosszú hely-tartóságok voltak Tiberius alatt: Dalmáciában Volusius Saturninus legalább 12 évig,³⁷ Moesiában a tartomány első helytartójaként Poppaeus Sabi-nus összesen csaknem három évtizedig.³⁸ Valószí-nű, hogy Pannoniát, Dalmáciát és Moesiát Tiberi-us szervezte provinciákká, az első helytartókra há-

ruló szervezési feladatok pedig a hosszú helytar-tóságokat eléggé indokolhatták.

Pannonia tehát Tiberius alatt már rendelkezett a provincia státusával; consuli rangú helytartója természetesen a három legiónyi sereg parancsnoka is volt. Ha a tartomány kis területéből — megkér-dőjelezhető módon — a külön helytartóság hiányá-ra következtetünk, akkor a külön helytartóság bizonyításából — e gondolatmenetet elfogadva — a tartomány nagyobb kiterjedése következne. He-lyesebb azonban a tartomány kiterjedését más, biztosabb módon megközelíteni.

c) A Dunántúl késői birtokbavételének egyik érve az, hogy a Duna mentén csak Claudius korá-tól kezdve bizonyítható katonai táborok.³⁹ Úgy látom, hogy egy félremagyarázástól eredő cáfolati kísérlet⁴⁰ ellenére ebben mai ismereteink mellett nézetkülönbség nincsen: legkorábbi ismert Duna-parti auxiliáris táboraink Pannonia egész határán Claudiusnál nem korábbiak.⁴¹ A folyóhatár Clau-dius alatti katonai megszállására bizonyítékként felhozott két forráshely⁴² azonban semmit sem bizonyít. Tacitus az 50. év eseményeivel kapcsolat-ban írja, hogy a helytartó Claudius parancsára a legiót és a tartományban sorozott auxiliákat a par-ton vonta össze.⁴³ A *componere* ige csupán csapat-összevonást, hadrendbe állítást jelent. A seregde-monstráció szintere egyébként a regnum Vannia-nummal szomszédos Duna-part volt („a győztesek megfélemlítésére” — írja Tacitus), a Dunántúl keleti felének megszállását tehát már ezért sem bizonyíthatja. A másik forráshely Aurelius Victor-nál olvasható,⁴⁴ aki szerint Claudius alatt „a Római Birodalom határokat tartott meg vagy kapott; Mesopotamia keleten, a Rajna és a Duna északon, délről pedig a maurusok járultak a provinciák-hoz”. Ebből a sok mindent — határmegvonást, új provincia létesítést, háborúkat — összesítő és ösz-szevonó fogalmazásból aligha lehet akár egy pan-noniai védelmi vonal kialakítására, akár Panno-nia területének megnagyobbítására következtetni. A Duna említését ebben a késői kompendiumban eléggé indokolja Noricum és Thracia provinciá-lizálása.

Az érvelés gyöngéje nem is itt van, hanem ab-ban a más összefüggésben egyébként joggal hely-

³³ CIL VI 1743.

³⁴ Felmerülhetne az első későantik igazgatási reform után még fennálló Pannonia Superior helytartósága (e tartományról *Mócsy A. Pannonia and Upper Moesia*. [London—Boston 1974] 396, 34. j.). Az ILS 704 felirat szerint azonban e tartomány élén perfectissimus állt. Lásd különben *D. Hoffmann Actes du IX^e Congr. Internat. sur les frontières romaines* (Bukarest—Köln—Wien 1974) 383—386.

³⁵ Vö. *Jones A. H. M., The Later Roman Empire I*, 381.

³⁶ Suet. Tib. 41. Tac. Ann. I 80.

³⁷ *Wilkes, J. J., Dalmatia* (London 1969) 442—.

³⁸ Tac. Ann. I 80.

³⁹ *Fitz 1974*, 191, *Tóth—Vékony i. h. 158*, általában *Tóth 1977*, 201.

⁴⁰ Vö. *Tóth 1976*, 115 és *Mócsy A., Pannonia a korai császárság idején* (Bp. 1974) 53— és passim. Még a kiragadott mondattöredékek sem mondanak mást, mint amit bírálom is vall.

⁴¹ Az epigráfiai adatok felsorolva pl. *Mócsy, Pannonia and Upper Moesia*, a 49 skk. lapokhoz tartozó 96—101. j.-ben. Legkésőbb Claudius uralkodása elején elbocsátott auxiliáris katona Aquincumban CIL III 10514, Duna-kömlődön CIL III 3322, vö. *Tóth—Vékony i. h. 153—* és különösen 141.

⁴² *Tóth—Vékony i. h. 158* (Tacitus és Aur. Victor); *Tóth 1977*, 202, 17. j. (Aur. Victor).

⁴³ Tac. Ann. XII 29.

⁴⁴ Aur. Victor Caes. 4, 2.

telenített⁴⁵ nézetben, hogy egy terület birtokbavétele együtt járt határának lineáris megszállásával. Ez a meg nem alapozott feltevés nyilvánul meg abban, hogy — mivel Claudiusig csak Nyugat-Pannónia lett volna római uralom alatt — a Borostyánút⁴⁶ vagy a Rába—Marcal mentén⁴⁷ védelmi vonalat tartottak megszállva. A feltételezett vonal katonai megszállásának azonban eddig csak két ponton van bizonyítéka: az egyik a gyalókai (peresznyei), a másik a mattersdorfi auxiliáris sírkövekkel jelzett, bár még meg nem talált⁴⁸ tábor. Ehhez járulhatna Zalalövő legalsó rétegének feltehetőleg katonai horreuma,⁴⁹ ellenben csupán kutatási terv pontjaiként jöhetnek szóba Savaria⁵⁰ és Sitke.⁵¹ Mindezek a helyek természetesen a határ felé sugarasan menő utak mélyen tagolt megszállásának pontjaiként is felfoghatók, megszállt határt vagy katonai védvonalat nem bizonyítanak. Jelenlegi ismereteink mellett sem a lineáris határvédelem, sem a mélyen tagolt megszállás nem bizonyítható véglegesen, de hogy az utóbbi sokkal valószínűbb, az a sereg zömének a tartomány belsőjében való elhelyezéséből kiviláglik. A három legió közül az 1. sz. első felében legfeljebb a XV. Apollinaris táborhelyét kereshetjük a Duna partján; az i. sz. 6. évben egy dunai legiótábort Velleius egy sokáig figyelmen kívül hagyott megjegyzése tesz valószínűvé.⁵² Carnuntum azonban az egyetlen dunai legiótábora Pannoniának az i. sz. I. sz. első felében. A VIII. Augusta poetovioi táborát nincsen okunk kétségbevonni. A IX. Hispana helye még ismeretlen, de az i. sz. 6. évben Sirmiumot sem zárhatjuk ki.⁵³ A hagyományos nézet szerint Sisciában táborozott. Tacitus egy nagyon jellemző megjegyzése azokra az évekre vonatkozik, amikor a IX. Hispanát átmenetileg elvezényelték Afrikába, Pannoniában tehát két legió maradt s ezek közül egy biztosan nem a Duna partján, hanem Poetovioban. Tacitus szerint ekkor „a Duna partját (!) két legió őrzi Pannoniában és kettő Moesiában”.⁵⁴ A Duna-határ védelme tehát az 1. sz. első felében nem jelentette azt, hogy a csapatok a Duna-parton állomásoznak.

E három legióból mármost Claudius véglegesen elvonta a IX. Hispanát. Vajon Pannónia seregét

épp akkor csökkentették volna (stratégiai magját illetően egyharmaddal), amikor a Dráván túli területek, Pannónia egyharmadának bekebelezésére készültek volna? A Kelet-Dunántúl forrásokkal nem támogatott Claudius-kori birtokbavétele ennek fényében még kevésbé válik valószínűvé.

d) Amíg Vespasianus aquincumi építési feliratát Drusus illyricumi tevékenységének idejére tette kutatásunk, addig ezt a — mint kiderült, tévesen — feltételezett i. sz. 20. körüli aquincumi táborépítést a jazigok beköltözésével hozta kapcsolatba. Az a feltételezés, hogy egy határ vonal katonai megszállása a határ mentén feltűnt új nép miatt válik szükségessé, tovább él a jazigok beköltözésének új datálásában, amely szerint a Kelet-Dunántúl katonai megszállását Claudius alatt a jazigok beköltözése tette elodázhatatlanná.⁵⁵

A külpolitikai helyzet elemzése⁵⁶ valóban támpontokkal szolgálhat a római előretörés értelmezéséhez. Az első kérdés természetesen az, hogy egy új nép feltűnése kényszerítően kiváltotta-e a közös határ katonai megszállását. Úgy tűnik, hogy nem. A Borostyánút dunai átkelőhelye nem akkor kapott legiót, amikor a szvékek bevándoroltak a cseh medencébe, hanem később, legkorábban akkor, amikor Tiberius felvonult Maroboduus ellen (ez a Velleiusnál említett *hiberna ad Danuvium*). A Duna partjának két legkorábbi legiótábora ugyan egy-egy gyanús szomszédra ügyelt,⁵⁷ a Vanniusszal és kelet felé egyre jobban terjeszkedő királyságával kialakult jó viszony azonban nem indokolta a határ további erősítését.⁵⁸ Problémánk szempontjából mellékes kérdés, hogy Vannius eredeti uralmi területe a Morvától Ny-ra vagy K-re feküdt-e, mert Vannius 50-ben bekövetkezett bukásakor már a cotinusok és a jazigok szomszédja volt, tehát királysága határos volt csaknem a teljes későbbi felsőpannoniai limesszel. A Kelet-Dunántúl katonai megszállása szempontjából az egyébként is rómarabaráttal Vannius magatartása figyelmen kívül maradhat, és vonatkozik ez a Claudius utáni időkre is, amikor az utódok Vannius rómarabaráttal politikáját folytatták.

A Kelet-Dunántúl katonai megszállását indokolhatta ugyan, hogy a jazigok nem római kezdé-

⁴⁵ Pl. velem szemben Tóth 1976, 115: „a vízihatár . . . feltételeznél a . . . lineáris határrendszer ideájának Augustus-kori meglétét, amit viszont szerző nem bizonyít”. Mivel nem vallom, nem is bizonyítottam.

⁴⁶ Amelynek stratégiai fontosságát Tóth 1976, 115 velem szemben fölöslegesen hangsúlyozza.

⁴⁷ Tóth E., Alba Regia 13 (1974)301.

⁴⁸ Gabler, D., Römerzeit I. Villa in Szakony—Békástó. MittArch Inst 2 (1971)57.—

⁴⁹ Közlése Redő Ferenctől a zalalövői ásítás 1977. évi jelentésében, Acta Arch.

⁵⁰ Tóth E., A savariai császári palota építéstörténetéhez. ArchÉrt 102 (1975)42, 54. j.; határozottabban fogalmazva Zu den historischen Problem der Stadt Savaria stb. FA 27 (1976)97, 24. j.

⁵¹ Tóth E., Alba Regia 13 (1974) 301, a RIU 160. felirathoz; e feliratot Verancsics pontosan írta volna le és ezért (!) Mommsen emendációja „elképzelt”. Ezzel szemben Mommsen egyrészt látta, hogy a felirat emendá-

cióra szorult, tehát Verancsics nem hüen írta le, másrészt Mommsen az általa felvetett emendációt el is vetette (corrigerem, nisi . . .). A felirat azért nem biztos adat, mert gondolni lehetne Hadrianus vagy Pius töredékes titulaturájára is: *Imp. Caesar Tr[aijanus]* — — — vagy *Imp. Caesar Ti[tus Aelius]* — — —.

⁵² *praepraeparat iam hiberna ad Danuvium* . . . Vell. II 110, 1, vö. *Pannonica hiberna Carnunti* Pliniusnál: Mócsy A., Die Einwanderung der Iazygen. Acta AntHung s. a.

⁵³ Cass. Dio LV 29, 3, ahol a sirmiumi „rómaiak” talán legionáriusoknak tekinthetők.

⁵⁴ Tac. Ann. IV 5.

⁵⁵ Így Fitz 1977, 554—.

⁵⁶ Részletesen Fitz 1977, 545—.

⁵⁷ Carnuntum a germánokra, Oescus a dákokra, vö. Mócsy A., Zur frühsten Besatzungsperiode in Pannonien. Acta ArchHung 23 (1971)42.

⁵⁸ Fitz 1977, 551.

ményezésre (mint a Drusus-kőre alapított korábbi okfejtés vallotta), hanem önhatalmúlag vették birtokba az Alföld északnyugati részét.⁵⁹ Azonban több bizonytalan elemet építenénk gondolatmenetünkbe, ha a Duna-part feltételezett Claudius-kori megszállását a jazigok beköltözésével magyaráznánk. E magyarázat szerint⁶⁰ a beköltözés időpontja 43/45 és 50 közé esik, mert 43/45-ben még elvonhatták a legió IX. Hispanát, 50-ben azonban a jazigok már Vannius lovasságát szolgáltatták. Csakhogy a jazigok beköltözésének időpontját semmiképp sem tehetjük ilyen késői időre. Lucanus Caesar szájába adott, mindenképp anakronisztikus szavai szerint a szarmata-pannon szomszéd-ság már Caesar korában fennállt volna.⁶¹ Ha a jazigok nem sokkal 50 előtt költöztek volna az Alföldre, akkor alig másfél évtizedtől múlva Lucanus ilyen tévedést nem írhatott volna. Másutt kimutattam, hogy a jazigok i. sz. 6. és 19/20 között, valószínűleg hosszabb ideig tartó lassú beszivárgással kerültek az Alföldre.⁶² A kulcsforrás Plinius egy interpolált helye,⁶³ amelyből kiderül, hogy a dák-jazig szállásterület eredetileg Carnuntumnál volt határos a germánokkal, ami csak a regnum Vannianum előtti, tehát Claudiusnál jóval korábbi időre lehet érvényes.

Ezek után a Kelet-Dunántúl katonai megszállását Claudius alatt nem a jazigok beköltözése, hanem esetleges fenyegető fellépésük indokolhatná. Erre azonban eddigi tudomásunk szerint semmi jel sincsen. Ellenkezőleg: a jazig beköltözés datálása is azért nehéz, mert a jazigok egészen Domitianusig alig hallattak magukról azon kívül, hogy az I. sz. közepe után már régi szomszédoknak tartották őket. Még a 69. évi válság alkalmával sem okoztak bonyodalmat. A rómaiaknak tehát nem voltak velük olyan tapasztalataik, mint amilyeneket Maroboduusszal kapcsolatban szereztek s amelyek szükségessé tették egy legiónak a Dunához való helyezését. Amikor a jazigok Domitianus alatt valóban veszélyessé váltak, Aquincumba azonnal legió került.

Külpolitikai, határbiztonsági megfontolásokkal tehát sem Augustus, sem Claudius korában nem lehet a Kelet-Dunántúl bekebelezését magyarázni.

Más okokat kell keresnünk, vagy pedig meg kell maradnunk amellett, ami Tacitus mondatából is következik: a határ védelme nem azonos a csapatok lineáris felállításával, és különösen nem tartották azonosnak a Iulius–Claudius-dinasztia korában.

e) A reguláris csapatokba való sorozás feltételezi a római uralmat,⁶⁴ sőt általában a konszolidált, már tartóssá vált provinciális berendezkedést. A Dunántúl Claudius alatti birtokbavételének egyik érve (nyilvánvaló argumentum ex silentio-ként) az, hogy a Drávától északra Claudius előtt nem volt sorozás.⁶⁵ Az első biztos eset eszerint a sikátori diploma feltehetőleg azalus katonája, akit legkésőbb 49-ben soroztak be.⁶⁶ Kérdés azonban, hogy egy frissen bekebelezett területen ilyen hamar megindították-e a bennszülöttek sorozását, méghozzá olyan csapatba, amelyik a tartományban állomásozott? A sikátori diplomából ugyanis ez következne.

Van azonban egy további adatunk is, amely ugyanebből az északpannoniai törzsből való jóval korábbi sorozást bizonyít. Egy Oescus-környéki sírkövön az *ala Capitoniana* egy azalus katonája szerepel,⁶⁷ akit Claudius reformja előtt bocsátottak el, tehát legkésőbb Tiberius alatt soroztak be. A sírfelirat többféle kombinációra adott alkalmat,⁶⁸ a kérdést ezért több oldalról kell megnéznünk.

Az egyik feltevés szerint ez az ala libertusokból állt; egy haeduus származású katonája *Iulius Satorius Iuli I(ibertus)* volt. Ezért a nála valószínűleg korábbi azalus katonának is libertusnak kellett lennie, töredékes nevét így *Primus [Iuli I(ibertus)]*-ra kell kiegészíteni. Ha ez az okfejtés helyes, akkor azalus katonáknak rabszolgasorba kellett jutnia, s erre az egyetlen valószínű időpont Tiberius i. e. 12–9 közötti hadjárata, amikor a levert panonok fiatalságát rabszolgának adták el. Az okfejtés itt két irányban folytatható. Az egyik lehetőség az, hogy azalus katonánk Tiberius háborúja során Észak-Pannoniába került fogságba, tehát Tiberius hódító háborúja kiterjedt a Dunántúlra is. Ebben az esetben forrásaink hallgatása ellenére számolnunk kell a Dunántúlon vívott harcokkal és következésképp a Dunántúl birtokba-

⁵⁹ Fitz 1977, 551–553.

⁶⁰ Fitz 1977, 553.

⁶¹ Lucan. b. civ. III 93–95.

⁶² Lásd az 52. j.-ben idézett tanulmányomat. Korábban (pl. Pannonia and Upper Moesia 37) még Lentulus akciójával hoztam a bevándorlást kapcsolatba, de mivel ezt a szarmataellenes akciót Florus hagyományozta, Lentulust olyan időre kell tennünk, amire Livius munkája még kiterjedt. Abban az időben a jazigok még semmiképp sem lehettek az Alföldön.

⁶³ Plin. nat. hist. IV 25, 80.

⁶⁴ Fitz 1977, 556, 53. j.

⁶⁵ Cass. Dio LV 29, 1–2 szerint a pannondalmata lázadást i. sz. 6-ban többek között az váltotta ki, hogy Tiberius germán hadjáratainak seregébe dalmata egységeket is beosztottak. A panonok sorozására ez nem bizonyíték, azonban meggyőzőnek látszik P. A. Brunt feltételezése, hogy a lázadók harci magját a panonokból

és dalmatákból felállított, helyben szolgáló — tehát még nem a későbbi értelemben reguláris — auxiliák alkották, lásd Italian Manpower 225 B. C.—A. D. 14, (Oxford 1971) 243 sk. Velleius nevezetes állítása a panonok romanizációjáról ebben az összefüggésben pontos tartalommal telítődik; a Tiberius érdemeit kiemelő nyilvánvaló túlzás annyiban gyökerezik a valóságban, hogy ezekben az auxiliákban a fegyverfogó korú (vö. Cass. Dio i. h.) bennszülöttek megismerkedhettek a rómaiak nyelvvel, kiképzésével stb. (Vell. Pat. II 110, 5.).

⁶⁶ CIL XVI 20, vö. Fitz 1977, 556.

⁶⁷ Dobó A., Inscriptiones ad res Pannonicas etc. pertinentes⁴ (Bp. 1975) 220 sz.

⁶⁸ Vö. Mócsy A. Acta ArchHung 23(1971)144; 21(1969)353 és Pann. and Upper Moesia 55. M. Speidel, Ala I. Claudia Gallorum Capitoniana. In memoriam C. Daicovicu (Cluj 1974) 376.

vételével. A másik lehetőség szerint az azalások Tiberius győzelme idejében még a Száva—Dráva köze lakói voltak, és csak Tiberius telepítette fel őket Észak-Pannoniába, a keményen ellenálló pannonokkal való leszámolás keretében. Az azalások délpannon-illír névadása ezzel könnyen megmagyarázhatóvá válik. Ebben az esetben Észak-Pannonia, ahol Tiberius az azalásoknak új szállásterületet jelölt ki, Augustus alatt már a Birodalomhoz tartozott.

A másik feltevés szerint az ala Capitoniana nem volt eredetileg sem libertusokból álló csapat. Az azalus katona nevét ebben az esetben *Primus* [... *f(i)lius*]-ra kell kiegészíteni, a fenti kombinációk pedig elesnek ugyan, de velük szemben biztos adatunk lenne arra, hogy a Dunántúl északi felében legkésőbb Tiberius alatt már auxiliáris sorozás folyt.⁶⁹ Gyengíti ezt a második feltevést az, hogy kiindulása Speidel egy önkényes szövegkorrekciója. Szerinte a haedius katona nevében a l(i)bertus elírás f(i)lius helyett, tehát az ala Capitoniana nem állt libertusokból. Kérdéses azonban, hogy a sírkövön elkövethettek-e egy ilyen súlyos, a halott jogállását érintő tévedést?

Mindkét értelmezésből egyformán következik, hogy a Dunántúl északi része egészen a Duna-kanyarig legkésőbb az 1. sz. elejétől kezdve római fennhatóság alatt állt.

f) A mondottak alapján nem fogadható el az a feltevés, hogy a *civitas Azaliorum*-ot csak 50-ben hozták létre.⁷⁰ A civitasok megszervezésének időpontját azonban közelebről meg kell vizsgálnunk, mert hiszen az igazgatás helyi szerveinek, önkormányzati egységeinek létrejötte a római fennhatóság bizonyítéka. A civitasok teljes felsorolását Plinius adja⁷¹ nagyrészt betűrendben. Ez a betűrendes jegyzék, amely sok tartomány közösségeit tartalmazta, valamilyen hivatalos összeállítás volt,⁷² amelyet Plinius messzemenően felhasznált úgy, hogy „a száraz adathalmaz”⁷³ leírásainak egyéb anyagától jól elválasztható. A Dunántúl Claudius alatti birtokbavételének tétele e betűrendes nép- és városjegyzék késői datálását posztulálja, mert hiszen egy Claudius előtti jegyzékben

nem lehetnének északpannoniai civitasok felsorolva, ha e civitasok csak Claudius alatt szerveződtek meg. E feltevés értelmében a betűrendes jegyzék nem származhat Agrippa földrajzi művéből, mert Agrippa meghalt, mielőtt Tiberius behódoltatta volna a pannonokat; Agrippa műve nem tartalmazott betűrendes jegyzéket, mert az őt kivonatoló *Dimensuratio provinciarum* és *Divisio orbis terrarum* c. késői kompendiumokban ilyenek nem találhatók; Pliniusnál csak a területek kiterjedési adatai valók Agrippától.⁷⁴ A betűrendes jegyzék tehát későbbi lenne, mint Agrippa nevezetes térképe és kommentárja.

Ezekkel az érvekkel szemben elsősorban azt kell felhoznunk, hogy a Birodalom és a környező ismert világ Agrippa nevéhez fűződő, általa kezdeményezett térképét és kommentárját nem Agrippa, hanem halála után Augustus készítette el.⁷⁵ A leírások tehát tartalmazhattak Agrippa halála (i. e. 12: a pannóniai hódítások első éve) utáni adatokat. A *Dimensuratio* és a *Divisio* továbbá olyan rövid és kevés szempontra kiterjedő kivonatok, amelyek Agrippa (és Augustus) munkájából első sorban a területek kiterjedési adatait gyűjtötték ki, hiszen a legnagyobb ilyen adatgyűjtemény épp az Augustus tekintélyével is alátámasztott⁷⁶ Agrippa-kommentár volt, s ezért Plinius is őt idézte, bár ahol lehetett, az adatokat más szerzők adataival szembesítette. Mármost nincsen tudomásunk arról, hogy Augustus egy Agrippától független olyan Birodalom-leírást szerkesztett volna,⁷⁷ amely a városokat és egyéb közösségeket felsorolta, ellenben Plinius említ egy Augustustól származó — és ezért nyilván Agrippa kommentárjához tartozó — betűrendes jegyzéket (*digestio in litteras*⁷⁸), amelyet városok és közösségek leírásához használt fel.

Ez az (Agrippa-) Augustus-féle jegyzék a Birodalom közösségeire korlátozódott, ami egyben datáló támpont is,⁷⁹ amennyiben az Augustus után provinciává szervezett Mauretania, Britannia, Noricum, Moesia és Thracia leírásában éppúgy nincsen nyoma betűrendes felsorolásoknak, mint a barbarikum leírásában. A betűrendes jegyzék el-

⁶⁹ Tóth 1976, 116 velem polemizálva kétféle, hogy Tac. Ann. XII 29 (*ipsaque e provincia lecta auxilia*) a dunántúli sorozás bizonyítéka. Kételeyeit teljes mértékben osztom, mert az általa kifogásolt helyen (Pannonia a korai császárság idején 55—56) épp arról van szó, hogy a sorozás a délpannoniai bennszülöttek körében bizonyítható, l. még *Acta ArchHung* 23 (1971) 43, 37 j.

⁷⁰ Fitz 1977, 556, 53. j.

⁷¹ Plin. hat. hist. III 24—25 (27—28), 146—148.

⁷² Sallmann, K. G., *Die Geographie des älteren Plin.* in ihrem Verhältnis zu Varro (Berlin—New York 1971) 201 és passim.

⁷³ Vö. Sallmann i.m. 147 és 210.

⁷⁴ Fitz J., *Alba Regia* 14 (1975) 360.

⁷⁵ Lásd különösen Plin. nat. hist. III 2 (3), 17.

⁷⁶ „ki gondolná, hogy tévedett volna, és vele Divus Augustus?” uo.

⁷⁷ A halála után felbontott *brevariium* az államháztartással foglalkozott: Tac. Ann. I 11, Suet. Aug. 101.

⁷⁸ Plin. hist. nat. III 5 (6), 46.

⁷⁹ Ha Plin. a betűrendes jegyzékben talált közösségek (népek és városok) fekvéséről, alapításáról stb. egyéb forrásokban mást, többet is megtudott, akkor e közösségeket gyakran kiemelte a betűrendből, így Pannoniában azokat a többnyire délpannoniai törzseket, amelyek fekvését ismerte (a *situs* a földrajzi könyveknek természetesen fő szempontja, lásd a nat. hist. I. könyvében a III.—VI. könyvek tartalmi áttekintését). Érdekes, hogy Emonát — bár sem fekvéséről, sem alapításáról nem tud részleteket — a betűrenden kívül említ; talán azért, mert az i. sz. 14. előtti jegyzék Emonát nem is tartalmazhatta? — Nem tulajdonítok ma már (vö. pl. PWRE Suppl. IX, 583, 50—53) jelentőséget annak, hogy a *deserta Boiorum* leírása a voltaképpeni Pannonia-leírás előtt, Noricum után van beszúrva. Ez a leírás egy igen korai forrásra épül, amelyet Tiberius- és Claudius-kori adatokkal egészített ki (*iam tamen . . .*), a *iunguntur* pedig Plinius szóhasználatában nem jelentett többet, mint szomszédságot, pl. III 21 (25), 139; 24 (27), 146; 26 (29), 149 stb.

lenben tartalmazta a Dunántúl népeit is, tehát azoknak Augustus korában római uralom alatt kellett állniok.⁸⁰

g) Hogy az egész Dunántúl Augustus alatti bekebelezését tagadni lehessen, a Monumentum Ancyranum 30. caputjában a *ripa fluminis Danuvi*-nak természetesen korlátozott jelentőséget kellene tulajdonítani. *Illyricum* dunai határa eszerint csak a szerémségi Dunára vonatkozna. Mivel az ilyen szövegértelmezés meggyőző erejét gyengíti az, hogy egyéb, nem a Monumentum Ancyranumból merített feltevésekre támaszkodik, legutóbb belső érv is született: eszerint, mivel a Duna nevéhez kapcsolódó mellékmondatban (*citra quod . . .*) a Dunán átkelt dákokról van szó, márpedig a dákok csak a szerémségi Dunán kelhettek át (?), a „Duna partja” ebben a mondatban csak a szerémségi folyópartot jelentheti.⁸¹ Az ilyen szövegértelmezések erőltettségét könnyen cáfolhatjuk ellentétes eredményre vezető, bár hasonlóan erőltetett értelmezési kísérletekkel. A betű szerinti értelmezés oda vezet, hogy a mellékmondat nem a *ripa*-hoz, hanem a *flumen*-hez kapcsolódik (*quod!*): míg a *ripa* talán jelenthette a Duna valamely körülírt partszakaszát, addig a *flumen* kevésbé. Továbbá: a *Pannoniorum gentes* a Drávától északra lakó, tágabb értelemben vett pannonokat („pannoniaiakat”) jelenti, mert csakis ezekről mondhatta Augustus, hogy „principátusom előtt római hadsereg soha nem jutott el hozzájuk”. A tulajdonképpeni pannonok ugyanis Augustus principátusa előtt nemcsak Octavianusszal kerültek szembe, hanem korábbi római hadvezérekkel is.⁸² Vagy: a pannonok legyőzése és a határ előretolása két külön aktus (*subieci — protuli*), amelyeket azért nem szükséges okozati összefüggésbe hozni, mert a szerémségi Duna nem a pannonokkal, hanem a szkordiszkusokkal volt határos. A szkordiszkusok pedig azért nem értendők bele a *Pannoniorum gentes* gyűjtőfogalmába, mert velük a rómaiak az i. e. 2. sz.-tól kezdve igen gyakran megütköztek. A pannonok legyőzése csak akkor hozhatta magával a határnak a Dunáig való kiterjesztését, ha „pannonokon” — mint ezt Strabon alapján is sejteni lehetett — már Augustus alatt sem csak a Drávától délre lakó illír népeket értették. A *subieci — protulique* kapcsolat tehát csak akkor indokolt, ha Augustus az egész későbbi Pannonia behódolását jelentette ki.

Félreértés ne essék: az ilyen szöveginterpretációk nem kevésbé erőltetettek. Az mindenesetre

biztos, hogy Augustus szavaiból nem következik a Duna-határ bármilyen szűkebb értelmezése.

Itt kell végül rátérnünk Mommsen nézetére, akit a Dunántúl késői bekebelezését vallók elődjüknek tekintenek.⁸³ Csakhogy a tekintély — mint ez gyakran előfordul — árnyaltabban és óvatosabban fogalmazott, mint követői.⁸⁴ A Római Történet V. kötetében szinte mondatról mondatra felismerhetőek azok a források, amelyekre Mommsen kijelentéseit alapozta (már a pozitivista kritika szemére vetette a „Nacherzählung”-ot). Elképzelhetetlen, hogy a Monumentum Ancyranum 30. caputja ne jutott volna szóhoz Augustus dunai hódításainak ábrázolásában. Bizonyára nem belemelegyarázás, ha kizárólag vagy főként⁸⁵ ezt a fejezetet tartjuk a következő kijelentések forrásának: „az egész Magyarország (!= tota Hungaria) pedig talán római uralom alatt állt valamilyen módon, azonban római telepések és városok nélkül”⁸⁶ — majd tizenkét évvel később a Római Történet V. kötetében: „(Tiberius i. e. 12—10. évi hadjáratainak) eredményeképp a kormányzat a Dunát állapította meg Illyricum határának. Hogy azt attól fogva a római terület határának tekintették, kétségtelen . . .”⁸⁷ „Amikor Augustus meghalt, addigra a Duna egész hosszában a Birodalomnak ha nem is mindenütt a katonai, de mégis a politikai határává vált.”⁸⁸

Mommsen szerint tehát a Dunántúlt Augustus vette birtokba, Pannonia kezdeteiről vallott nézeteit azért értelmeztük félre, mert a katonai megszállást és a városi fejlődés kezdeteit a Flaviusok, sőt Traianus utánra helyezte, korának pannoniai kutatását tekintve kifogástalan módszerességgel.⁸⁹ Mommsen 1885-ben csak kis töredékét ismerte az északpannoniai epigráfiai forrásoknak, nem tudhatott a carnuntumi temető hatalmas sírkőanyagáról, a Vinicius-feliratról és különösen nem a régészeti kutatások napjainkig sem kellően összegezett eredményeiről. Természetesen helytelen lenne most már úgy érvelni, hogy mivel száz évvel ezelőtt még a Traianus előtti katonai megszállást sem látta Mommsen bizonyítva, ma pedig már a katonai megszállást Claudiustól számítjuk, a bizonyítékok hiánya egyre korábbi időre fog korlátozódni. Mindenesetre ma még nem tartunk ott, hogy a katonai megszállás legkorábbi pontjait, a megszállás kezdetét régészeti módszerekkel meghatározzuk. A katonai táborok eddig kimutatott legkorábbi rétegei jelentősen későbbiek a katonasággal kapcsolatba hozható legkorábbi sigillaták-

⁸⁰ A RAVIS-csoport ezüst denárverése éppúgy nem az eraviszkusok teljes függetlenségének bizonyítéka (Fitz 1977, 545, vö. Tóth 1976, 115), mint más tartományok lokális denárverése a császárkor elején. Ennek a Pannoniában egyedülállónak látszó pénzverésnek korszerű feldolgozása kutatásunk egyik nagy adóssága. Egy újabb felmerült lehetőségre l. Acta ArchHung 29 (1977) 387.

⁸¹ Tóth 1977. 198.

⁸² Legutóbb Gwynn Morgan M., Cornelius and the Pannonians. Historia 23 (1974) 182.

⁸³ Legutóbb Tóth 1977, 197.

⁸⁴ Vö. Pannonia and Upper Moesia 370, 93. j.

⁸⁵ Gondolhatott ugyanis olyan helyekre is, mint Tac. Ann. I 9: Augustus uralmának eredményeképp „az Óceán és messzi folyók határolják a Birodalmat; a legiók, a provinciák, a hajóhadak, minden összeköttetésben áll egymással.”

⁸⁶ CIL III p. 415.

⁸⁷ Röm. Gesch. V (1885) 21.

⁸⁸ Uo. 178.

⁸⁹ Különösen Röm. Gesch. V, 187—.

nál, epigráfiai támpontok pedig nem várhatók, mert a feliratállítás szokása köztudomásúan nem azonnali következménye egy tábor létesítésének. Érthető, hogy a régészeti források ilyen hézagai időről időre kételyeket váltanak ki a hódítás idejét, a bekebelezést és a megszállás kezdetét illetően. Az elmondottakból azonban talán világossá válhatott az, hogy a politikai fennhatóságot,

amelyet elsősorban írott forrásaink útján vizsgálhatunk, nem vonhatjuk kétségbe pusztán azért, mert a csaknem kizárólag régészeti forrásokkal nyomom követhető katonai megszállás első szakasza egyelőre inkább kérdésekből, mint biztos válszokból áll.⁹⁰

Mócsy András

DIE NORDGRENZE ILLYRICUMS VOR CLAUDIUS

Auszug

Es wurde neulich die Ansicht geäußert (s. Anm. 3.), Nordost-Pannonien wäre erst unter Claudius dem Römischen Reich angegliedert worden. Diese Ansicht stützt sich auf das Schweigen unserer Quellen bzw. auf einige geographische und strategische Erwägungen, die z. T. verfehlt, z. T. in bezug auf die politische Zugehörigkeit belanglos sind. Es wird zunächst darauf eingegangen, daß aus einigen isolierten Strabonstellen keineswegs gefolgert werden kann, unter Augustus wären NO-Pannonien und der Donauknie den Römern unbekannt gewesen (a). Dann wird auf den jüngeren Munatius Plancus, einen bisher verkannten pannonischen Statthalter des Tiberius aufmerksam gemacht (b). Im Punkt c) wird darauf hingewiesen, daß für die Besitznahme der Donaugrenze unter Claudius weder Tac. Ann. XII 29 noch Aur. Victor Caes. 4,2 als Beweise dienen können. Ebenfalls unbeweisbar ist eine vorclaudische Verteidigungslinie entlang oder östlich der Bernsteinstraße; die Annahme dieser Militärgrenze setzt übrigens eine lineare Grenzbesetzung voraus, die in bezug auf die Donaugrenze von den Verfechtern der claudischen Eroberung NO-Pannoniens mit Recht gelegnet wird. Im Zusammenhang mit den außen-

politischen Verhältnissen wird betont (d), daß die Iazygen nicht erst unter Claudius in der Ungarischen Tiefebene erschienen waren. Die angebliche Eroberung NO-Pannoniens durch Claudius kann daher mit der Westwanderung der Iazygen nicht begründet werden. Ein in vorclaudischer Zeit rekrutierter Azaler (Ann. Ép. 1967, 425) ist dagegen ein Beweis dafür, daß der Stamm der Azali in Nordpannonien unter römischer Herrschaft war (e), was übrigens auch aus der alphabetische Völkerliste bei Plinius hervorgeht. Diese Listen gehen auf Augustus zurück, vgl. Plin. nat. hist. III 5(6), 36; die Gemeinden der nach Augustus provinzialisierten Gebiete werden nicht alphabetisch bei Plinius aufgezählt. Die pannonische Völkerliste enthält aber auch die Stämme NO-Pannoniens (f). Schließlich wird der Versuch, die Gültigkeit der Aussage über die Donaugrenze im Mon. Ancyr. 30. einzuschränken, widerlegt und betont (g), daß auch Mommsen der Meinung war, Augustus habe die Grenze Ilyricums bis zur Donau-Strecke Wien—Belgrad vorgeschoben.

A. Mócsy

⁹⁰ E tanulmány leadásakor jelent meg *Tóth Endre* Pannonia és Noricum közös határának kialakulása c. cikke — *AntTan* 24 (1977[1979]) 192–200 —, amelyben újra kifejti Noricum és az illyricumi sereg viszonyára vonatkozó nézeteit. Ehhez lásd a *b*) pont elején mondotakat. Egy *regnum* helyzetére nem alkalmazhatók analógiaként a régebbi provinciák területén vagy előterében külön legatusok alatt kialakított, majd külön provinciává szervezett exercitus-körzetek esetei, amelyeket Braunert

(nem Breunert!) is tárgyalt. Nyilván tévedés, hogy Noricum és az illyricumi sereg állomásterületét alkotó Borostyánút e vélt „közös igazgatását” (i. h. 198) mint sajátos korai „kormányzási formát ... Cassius Dio Augustus korára vonatkozó megjegyzése bizonyítja” (i. h. 197); Dio szó szerint is idézett mondata (LIII 12, 8) valószínűleg elnézésből került egy másik görög forráscitátum helyett a szövegbe. Várjuk az igazít.